

Kitap ve Bilimsel Toplantı Değerlendirmeleri

Kâfiyeci'de Tarih Usûlu ve el-Muhtasar Fi İlmi't-Tarih'in Kaynak Tesbiti ve Notlarla Çevirisi

Kasım Şulul

İstanbul: İnsan Yayınları 2011, 189 sayfa.

Alpaslan Fener*

Türkiye'de tarih yazımı, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze dek yapılan tercüme ve bunun yanında Zeki V. Togan, Mübahat Kütükoğlu, Ekrem Memiş ve Ahmet Şimşek gibi tarihçilerin genel anlamda usûle; Ali Birinci, Y. Hakan Erdem, Oktay Özel ve Mehmet Kaan Çalen gibi tarihçilerin ise eleştirel tarih yazımına dair telifleri ile belirli bir seviyeye gelmiştir. Bu konuda her geçen gün telif ve tercüme eserler yayınlanmaya devam etmektedir. İncelememize konu olan kitap da bu yolda önemli bir boşluğu dolduran bir eserin tercümesidir. Bahis mevzuu kitap, Kasım Şulul tarafından evvela 2003 yılında, notlarla tercüme ve tahkik edilip *Kâfiyeci'de Tarih Usûlü [el-Muhtasar fi İlmi't-Tarih]* adıyla müstakil¹; daha sonra 2008 yılında yayınlanan *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü* adlı kitabın bölümü (s.184-251) olarak; en nihayet yine müstakil bir şekilde fakat bu sefer farklı bir isimle 2011 yılında yayınlanan Muhyiddin el-Kâfiyeci'nin *el-Muhtasar fi İlmi't-Târih* adlı eseridir.² Bursalı Mehmed Tahir'in tabiriyle³ "mütebahhirîn-i fudalâdan bir sâhib-i ilm ü kemâl bir zât olub... tefsir, hadîs, fıkıh, usûl, mantık ve ulûm-ı sâirede yed-i tûlâ sahibi..." bir âlim olan Kâfiyeci'nin mezkûr eseri çok eskiden beri bilinmesine rağmen maalesef uzun süre Türkçe'ye kazandırıl(a)mamış idi. Bu sebeple kanaatimizce, Kasım Şulul, oldukça önemli olan bu eseri Türkçe'ye kazandırmakla çok büyük bir iş gerçekleştirmiştir.

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Öğrencisi (feneralpaslan@gmail.com)

¹ Bu baskı hakkında daha evvel yazılmış olan bir değerlendirme yazısı için bk. Mustafa Öksüz, "Kasım Şulul (haz.), Kâfiyeci'de Tarih Usûlü, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, V+160 sayfa." *Tarih Okulu*, (5) 2009, s. 249-252.

² Eserin ilk neşrinin ardından farklı isimlerle yayınlanmasına dair mütercim tarafından belirtilen herhangi bir gerekçeye rastlayamadık.

³ Bk. *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Matbaâ-i Âmire, İstanbul 1333-1342, II, 4.

Giriş ile beraber iki ana bölümden oluşan eserin başında, Kısaltmalar (s. 9-10) ve Önsöz (s. 11-13) bulunmaktadır. Girişte (s. 15-34) Kâfiyecî'nin hayatı ile eserlerinin bir listesi ve bunlar arasında yayınlanmış olanlar ile devraldığı tarih anlayışı hakkında bilgiler bulunmaktadır. İlaveten eserin aynı türden başka eserlerle karşılaştırılması yapılmış ve bununla değerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Birinci ana bölümde (s. 35-93) mütercim tarafından asıl metinden istihraç edilen başlıklar altında, müellifin kapalı anlatımının konuya yabancı okuyucular için şerh edilmesi ve eserin aslında geçen ıstılahların açıklanması amaçlanmıştır. Bu veçhile ilkin "İlimler Tasnifinde Tarihin Yeri ve Tarihi Bilginin Yapısı ve Değeri" (s. 37-46) başlığı altında İslam öncesi ve İslamî gelenekte ilimler tasnifine ve tarihin bu tasnifteki yerine değinilmiştir. Buna göre tarih, İslam öncesi ve ilk dönem İslam felsefe geleneğinde, ilimler tasnifinde kendisine yer bulamamıştır. İslam öncesi düşünce geleneğinde Aristo'nun ilimler tasnifi ve İslam dünyasında da Aristo'dan etkilenen İbn Sinâ ve Fârâbî gibi düşünürlerin tarihe yaklaşımları ele alınmıştır. Bu minvalde tarihin, oryantalist yaklaşımla "tercümeler dönemi" olarak adlandırılan devrin sonucu olmadığı; İslam dünyasının kendi dinamiklerine isnat eden bir ilim olarak vücuda geldiği ispat edilmeye çalışılmıştır. "Tarihin Gayesi" (s. 46-50) başlığı altında tarihin nihâi ve insanî olmak üzere iki gayesi olduğu konu edilmiştir. Buna göre tarihin aslında amaç olmaktan çok Allah'a ulaşmada ve onu tanımada (*marifetullah*) araç olduğu işlenmiş ve gerçekte bunun nihâi amaç olduğu vurgulanmıştır. İnsanî olarak tarihin amacının ise Kur'anî ifadeyle belirtmek gerekirse *tezekkür* (ibret) olması gerektiğinin altı çizilmiştir. "Tarihçinin Aslı Maksudı" (s. 50-52) kısmında başlıktan da anlaşılacağı gibi tarihçinin bu mesleği hangi maksatla yapması gerektiği vurgulanmıştır. Şöyle ki tarihçinin tarih yazmaktan ilk ve asıl maksadı insanın fiillerinin ve eserlerinin; tâli maksadı ise âlemde insana müteallik var olanların kaydını tutmaktır. "Tarih Usûlüne Olan İhtiyaç" (s. 52-53) başlığında, tarihin verileri olan havâdisin ve haberlerin, Kâfiyecî'nin döneminde, eskiye nazaran artması vesilesiyle artık saflığını yitirdiği; yalan, uydurma veya muharref ve havsalaya aykırı haberlerden ve havâdisten ötürü bir mûsdaka ihtiyacın hâsıl olduğu gerekçesiyle usûle tâbi olması/tutulması gerektiğinden bahsedilmiştir. "Tarih Sözcüğünün Kökeni Ve Örfî Anlamı" (s. 53-57) başlığında, Kâfiyecî'ye göre tarih kelimesinin kökeni, tedavülde olduğu dönem içinde çeşitli görüşlere ve kaynaklara göre lugavî anlamı; Kâfiyecî'nin eserinde yer verildiği üç mânâya göre ıstılahî anlamı işlenmiştir. "Tarih İlminin Tanımı" (s. 57-61) içinde asıl metinde, tarihin bir ilim olarak konusunun ne olduğuyula da alakalı bir şekilde, "zaman" kavramının altının çizildiğine değinilmiş; ayrıca evvelki bölümlerin bilgileriyle de desteklenen bu kısımda, "Tarih İlminin Varlık Kavramı ile İlişkisi" (s. 61) adlı bir sonraki bölümle devamlılık arz eden görüşlere yer verilmiştir. Bu doğrultuda Kâfiyecî'nin, adı geçen hususta filozofların ve kelamcılarının tanımlarına yer verdiği belirtilmiş, böylece üstü kapalı bir

şekilde kendisinin tarih felsefesi, hassaten tarih metafizği ile alakalı görüşler serdettiğine işaret edilmiştir. “Tarih İlminin Konusu” (s. 61-64) kısmında asıl metinde geçen tarihin konusuyla alakalı “tahrir”, “takrir”, “tevkî” gibi istilahlar açıklanmaya çalışılmış; bahsi geçen terimlerin içeriğini dolduran açıklamalarla tarihin sınırlanmış, ayırt edici hususiyetleri tayin edilmiş ve ister yazılı ister şifâhî olsun kayıt altına alınmış bilgilerin tarihin konusu olduğu belirtilmiştir. “Tarihin Diğer İlimlerle İlişkisi” (s. 64-65) başlığı altında mütercim, tarihçinin konusu olan hadiseleri anlamada disiplinler arası çalışmalardan nasıl faydalanması ve bunlara ilişkin bilgilerin künhüne vâkif olmada ne gibi bir yol izlemesi gerektiğine dair, Kâfiyecî’den alıntularla da desteklediği, fikirlerini aktarmıştır. Devam eden “Tarih Tenkidi” (s.65) adlı bölümde ise önceki bölümün içeriğiyle beraber tarihin, tenkit kıstası ile bir ilim olabileceğinden bahsedilmiştir. Bu başlığın alt başlıklarında ise modern mânâda kaynak bilgisi ve tenkidi ile mutabık bir şekilde, bilginin sıhhati ve tasnifi ile mesleki ahlak konu edilmiştir. “Tarih Yazımında Beş Yöntem” (s. 75-85) Kâfiyecî’nin tecrübe ve kıyas yoluyla vücuda getirdiği tarih usûllerinin ne olduğu hususunda bilgiler ihtiva etmektedir. Burada geçmişe ait her türlü malzeme (yazılı, görsel ve işitsel/muharrer, şifahî vs.) nasıl ve niçin taksim edilmeli hususu; bu taksimin kullanım amacı ve biçimi konu edilmiştir. “Tarih Yazımı ve İsrâiliyât Türü Bilgiler”de (s. 85-87) mütercim, yine asıl metinden hareketle tarihî bilginin nev’i ve işlevinin önemine vurgu yaparak tenkit süzgecinden ve analitik düşünceden geçen bu türden bilgilerin de kullanılabilirliğine değinmiştir. Takip eden “Tarih Yazımı ve İhtimaller” (s. 87-88) kısmında, tarihçinin bir yerde farklı bilgilerin yükü altında en doğru yahud hakikate en yakın olanını seçmede ne gibi yöntemlere başvuracağı; mütevatir, müphem, müteşabih bilgilerin ayıklanması ve aydınlatılmasında yöntemin önemi açıklanmıştır. “Klasik İslam Tarihçilerinin Kaynak Anlayışı” başlığı (s. 89-91), önceki bütün bölümlerin genel değerlendirmesiyle beraber, Kâfiyecî’ye kadar gelen ve kendisinin de dâhil olduğu düşünce dünyasında tarihçinin, tarih materyallerini kullanım biçimi ve amacı hakkında bilgiler ile Kâfiyecî’nin bu noktada umumî ve hususî (evrensel ve İslam Dünyası içindeki) yeri konu edilmiştir. Son olarak “Sonuç” (s.92-93) kısmında Kâfiyecî ve tercümesi yapılan eser hakkında genel mülahazalar serdedilmiştir.

İkinci bölüme geçmeden önce ilk bölümle alakalı bazı eleştirilerimiz olduğunu belirtmek isteriz. Evvela gözümüze çarpan husus, Arapça asıl metne kaynaklık eden neşrin sıhhati tartışılmamış ve eserin hangi yazma nüshalardan faydalanılarak neşredildiği belirtilmemiştir. Bunun yerine eserin mevcut yazma nüshaları ve neşirleri gözden geçirilerek tahkikli neşir ve tercümesi yapılırsa idi eserin değeri bir kat daha artardı kanaatindeyiz. Bu ameliyenin ne kadar gerekli olduğu Kâfiyecî’nin eserinin ismiyle alakalı bir karışıklığın mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Kaynak olarak kullanılan

Franz Rosenthal'in⁴ ve ondan önce Bursalı Mehmed Tahir'in⁵ belirtmesine rağmen eserin bazı nüshalarında isminin *el-Muhtasarü'l-müfid fi ilmi't-târih* şeklinde geçtiği Şulul tarafından belirtilmemiştir. Bu hususun üzerinde durmamızın sebebi isim farklılığın nüsha çeşitliliğinden mi yoksa başka bir eserin mevcudiyetinden mi ileri geldiğine dair konuya vâkıf olmayan okuyucuda bir merak hâsıl olma ihtimalidir. Bu veçhile farklı bir eser mevcut ise bunun belirtilmesi; yoksa yukarıda belirttiğimiz üzere bütün nüshalarının tespit, tahkik ve sonrasında tercüme edilmesi daha uygun olurdu. Gerçi Rosenthal yukarıda belirttiğimiz yerde sanki böyle bir çalışma yaptığını işaret etmiştir. Lâkin bunu Rosenthal'den değil de Türk okuyucuya hitap eden bu çeviriden beklemek haksızlık sayılmaz diye düşünüyoruz.

İkinci husus, kaynak olarak kullanılan Rosenthal'in eserinin asıl dili, mütercimim belirttiği üzere, İngilizce olmasına rağmen sadece Arapça çevirinin künyesinin verilmesidir. Bizce bu nokta da önemlidir. Bir araştırmacı mehzaz ittihaz ettiği bir eserin çevirisini elbette kullanabilir ve bunda bir beis yoktur. Lâkin burada mütercim, çeviri olduğunu belirttiği eserin, kendisi kullanmasa bile en azından kullanmak isteyenler için asıl dilindeki künyesini verebilirdi. Böylece araştırmacı için kafa karışıklığının önüne geçilmiş olurdu. Bunun da önemi şuradan anlaşılmaktadır ki burada mütercimim düştüğü hatanın bir benzeri vuku bulduğunda araştırmacı asıl metne gidip metni sıhhatle inceleyebilecektir. Burada anlatmak istediğimiz Şulul'un Arapça verdiği künyede bir yanlışlık yapmış olduğudur. Rosenthal'e ait eserin İngilizcesi yukarıda verdiğimiz künyeye sahiptir. Salih Ahmed Ali tarafından yapılan Arapça tercümenin künyesi *‘İlm el-Târîh ‘ind el-Muslimîn* (علم التاريخ عند المسلمين)⁶ şeklindedir ki İngilizce künyeye de uyumludur. Şulul'un verdiği künye ise *İlmü't-târîh inde'l-Arab'* dir. Bu son ismi taşıyan başka eserlerin de varlığı, belirttiğimiz gibi kafa karışıklığına sebep olmaktadır. Hemen belirtelim ki bu eleştirilerimiz eserin gelişmesi, geliştirilmesi amacıyla. Böylece bu çok değerli mesainin neticelerinin daha verimli olmasını arzu etmekteyiz.

İkinci ana bölüm (s. 95-167) eserin tercümesine ayrılmıştır. Bu bölüm hakkındaki fikirlerimizi ilk kısım için yaptığımızdan farklı olarak başlık başlık değil, önemli olduğunu düşündüğümüz bazı yerlerin altını çizerek ve okuyucuya gözden kaçmaması gereken yerleri genel çerçeve içerisinde sunarak yapmayı uygun buluyoruz. Zira okuyucunun hemen fark edeceği

⁴ Bk. *A History of Muslim Historiography*, Brill, Leiden 1968, s. 245 (dn. 1).

⁵ Bk. *Ulemâ-i Osmâniyye'den Altı Zâtın Tercüme-i Hâli*, İstanbul 1321, s. 11; a. mlf., "Muhyiddin Kâfiyeci", *Sırat-ı Müstakîm*, 158 (1327), s. 24; a. mlf., *Osmanlı Müellifleri*, II, 6.

⁶ Bk. *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, Müessesetür'r-Risâle, Beyrut 1983.

gibi birinci bölümün de mesnedi asıl metin olduğundan burada olabildiğince tekrardan kaçınmayı uygun buluyoruz.

Bu vechile Kâfiyeci'nin tarih anlayışı ya da tarihe bakışı hakkında söylenmesi gereken belki de ilk ve en önemli husus, onun, tarihi tedvîne (disipline edilmeye) ihtiyacı olan bir ilim dalı olarak görmesi ve mezkûr eserini de tabiatıyla buna hasretmesidir (s. 114-118). Kâfiyeci'ye göre tarih ilminin konusu olan vakıalar, hadiseler ve haberler, kendi zamanı açısından, basit olmaktan vârestedir. İslâmiyet'in ilk dönemlerinde seleftin⁷ bu disiplinin, dahası fıkıh ve sair temel İslâmî ilimlerin bile tedvînine ihtiyaç duymaması da o dönem için, Kâfiyeci'nin kendi zamanının aksine, doğruluğun ve sâfiyetin hâkim olmasındandır (s. 114). Fakat Kâfiyeci'nin zamanına gelindiğinde olaylar artmış, girift bir hale gelmiş; yalan, uydurma hadise ve haberlerle doğru olanlarının ayırıldılmasına ve zorunlu olarak bunların ilmî anlamda tedvînine ihtiyaç hâsıl olmuştur. Kâfiyeci, kendi tabiriyle "*okyanusun derinliklerinde serpilmiş inci taneleri gibi...*" (s. 98) kaideden yoksun, rabitasız bilgileri bir araya toplamış ve tedvîn etmiştir. Buradan hareketle eserini kaleme alan Kâfiyeci, tarihi disipline etme iddiasının yanında onu ne amaçla ve niçin usûle tâbi tuttuğunu da bize açıklamış olmaktadır. Bunun yanı sıra, bize göre, Kâfiyeci'nin, kendisi açıkça belirtmese de eserin genelinde, satır aralarından, tarih algısına yönelik bilgiler de okunabilmektedir. Şöyle ki Kâfiyeci, zaman (lugat) anlamındaki tarih hakkında tanım yaparken başlangıcı ve sonu olan muvakkat bir süreyi işaret etmiştir (s. 99-100). Bu tanım dairevî (*circular*) zaman ve tarih anlayışıyla mütabıktır. Buna göre çıkış noktası kimi zaman tufan gibi bir hadise, sonu ise onu unutturacak büyüklükte başka bir hadise olabilmekteydi. Bu muvakkat süre bazen bir hükümdarın saltanat yıllarıyla tahdid edilmiş de olabilirdi. Böylece kendi içinde süreklilik arzeden dairevî bir zaman (ve dolayısıyla tarih) anlayışına işaret edilmiştir. İkinci tanım ise bir hadisenin başlangıcına istinaden geçen süreyi tarih olarak tanımlayan çizgisel (*linear*) tarih ve zaman algısına, anlayışına uygundur. Hicrî ve miladî takvim bunun en meşhur örnekleridir. Fakat Kâfiyeci'nin tarih hakkındaki fikri kendisine ait olan bağdaştırmacı (*syncretic*) ve kapsayıcı bir tarih anlayışının ürünü olmalıdır. Zira Tarih İlminin Tanımı (s. 102) kısmında kullandığı tabirler ve Zaman Kelimesinin Terim Anlamı (s. 104) bölümündeki açıklamalar kanaatimizce bu anlayışı yansıtabilecek şekilde okunabilmektedir. Neticede Kâfiyeci eserini, tarihi usûle kavuşturma

⁷ Kâfiyeci'nin burada selef tabirinden kastı selef-i sâlihîn yahud mütekaddimîn de denilen ulemadır. Ayrıca umumî kabule göre İslâm'ın başlangıcından IV. (X) asra kadarki süreci kapsayan döneme de mütekaddimîn devri denilmektedir. Zira İslâmî ilimlerin genellikle bu süreç içerisinde teşekküllerini tamamladıkları kabul edilmektedir. Bk. Mürteza Bedir-Eyüp Said Kaya, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), XXXII, 186.

amacıyla kaleme aldığını belirtmiş ve tarih anlayışları hakkında çeşitli fikirleri sıralayıp kendi fikrine de üstü örtülü bir şekilde işaret etmiştir.

Bunun dışında Kâfiyeci'nin tarih ilminin konusu hakkında verdiği bilgiler, dikkate şâyan ve bugün dahi geçerliliğini korumaktadır. Buna göre "tarih ilminin konusu hâdis, garip iş ve durumlardır" (s. 112). Yani tarih, konusu itibarıyla ezeli ve ebedî olan Tanrı ve melekût âlemi gibi transandantal alanı şâmil değildir. Aksine havâdis ve ahvâlden, makul âlem dâhilinde olan ve *mine'l-acâib ve'l-garâib* meseleleri haizdir. Kısaca tarihin konusu, dünyevî ve insanî olan oluş-bozuluş (*kevn ü fesad*) ve işlerdir. Dahası bunların *mine'l-acâib ve'l-garâib* ibaresi ile tahdid edilmesi de ayrı bir mânâyâ işaret etmektedir. Yani, güneşin doğuşu ve batışı yahut ayın halleri gibi ale'l-âde, rutin mevzular bu mesleğin hâricinde tutulmalıdır.

Kâfiyeci bunları belirttikten sonra tarih mesleğiyle ilgilenenlerde ne gibi hasletlerin olması gerektiğine de değinmiştir. Burada en dikkat çeken özellik hadis râvilerinde de aranan şartlardan birisi olan İslam (yani tarihçinin müslüman olması)'dır (s. 118). Bizce tarihçide bu şartın aranmasına sebep, İslam inancına göre gayr-ı müslim toplulukların, hasseten ehl-i kitabın haberi sâdik'ı yani kutsal metinleri ve peygamberlerden gelen haberleri/bilgileri bile tahrif etmesi (veya en azından böyle bir girişimlerinin olması) dolayısıyla tarih açısından da güvenilir bilgi kaynağı olmaktan uzak olmalarıdır.

Kâfiyeci ilaveten tarihin faydasına da değinmiştir. Buna göre tarihin konusu ile alakalı olan ve elde edilmek istenen maksat yani tarihin faydası teşvik, sakındırma, gayretlendirme, engel olma, öğüt verme (alma), ibret alma ve etkilenme gibi çeşitli maslahatlardır (s. 112). Bu kısmı biraz açalım. Kâfiyeci bu tanımları ile tarihin gâî (ereksel) ve fayda yönünü açıklamak istemiş benziyor. Şöyle ki, tarihin mekân ve insanla beraber en önemli nesnesi olan zamanın (dolayısıyla tarihin), İslam camiasında nasıl algılandığı sorusunun cevabı bu cümlelerin satır aralarında saklıdır. Diğer toplumlarda olduğu gibi İslam âlemindeki genel kabule göre de zamanın bölümlenmesi mâzi (geçmiş), muzârî (hâl, şimdi), istikbâl (gelecek) şeklindedir. Fakat İslam câmiası bu bölümlerin her birisini Kur'an kaynaklı yaklaşımla tezekkür - tefakkuh - tedebbür olarak şemalandırmıştır. Tezekkür yani mâziden öğüt alma âyetlerle de tespit edilen ve müminlere salık verilen bir davranıştır. Böylece inananlar geçmişin ibret verici olaylarından ders çıkarıp yönlerini tayin edebilsinler. Tefakkuh, idrake dayalı olarak tezekkürle hâsıl olan fikriyatın hâle uyarlanıp üzerinde düşünülmesi ve ne olduğunun bilinmesi eylemidir. İnsan bu eylemle dirayet sahibi olabilmektedir. Tedebbür ise bu ikisinden hareketle müstakbel ve muhtemel olana dair öngörülme ve tedbirli olma tutum ve fiili; yani basiret sahibi olmaktır. Tarih ise bunların hepsini kapsayan taakkul, teemmül ve tefekkür sürecidir; dahası bir idrak ve şuur hâlidir. Mezkûr tanımının ikinci kısmında bu fiilin ameliyesi olarak tahdidle

tahrir, tayinle takrir ve tevkiti sıralanmıştır (s. 112). Bu ise tarih alanında metodik çalışmanın gerekliliği olarak eldeki verilerin, sınırlanıp (ve tanımlanıp) yazıya geçirilmesi; tahlil ve tetkike tâbi tutulup ayırt edici özelliklerinin karşılaştırılması ve en önemlisi zamanının belirlenmesi anlamına gelir ki bu hadis usûlüne benzer bir yöntemdir. Neticede, Kâfiyeci, istilâhî olarak âyetlere, metod olarak hadis usûlüne dayanan Ortaçağ İslam tarih yazımı hususunda klasik anlayışa uygun bir tarih tanımı/tarifi yapmıştır diyebiliriz.

Kâfiyeci, eserinde tarihî bilginin üretilmesi hususuna da değinmiştir (s. 122-131). Bu açıdan bakıldığında, ona göre tarih usûlü mantıken beşe münhasırdır (s. 126). Bu sonuca ulaşırken tümevarım ve galip zan yolunu tercih ettiğini söyleyen Kâfiyeci, ayrıca önceki bölümde insan tabakalarına değinerek her bir tabaka için “beş usûlün” kullanılmasıyla on beş tarz tarih yazımının ortaya çıkacağını belirtir. Kâfiyeci’nin bu tasnifi kanaatimizce üç başlıkta toplanabilir bir mahiyettedir. İlk yol klasik İslamî literatürde *ayne’l-yakîn* olarak tespit edilmiştir. Bilgi üretimi açısından diğer ilimlere de teşmil edilebilen bu yol gözlem ve tecrübeye dayalı bilgi, diğer bir deyişle *pathesis*dir. İkinci yol, tarifi içerdiği de anahtar kelimeler olarak verilen ve birincisi gibi diğer ilimlerin de bilgi istihsalini şâmil olan *ilme’l-yakîn*dir. Mezkûr bilgi de *talim* ve *teallüm* (öğrenme ve öğretme) ile elde edilir. Buna da *mathesis* diyebiliriz. Son tarz ise bir ihtiyat olarak muhtemel (müstakbel) yolların var olabileceğini yahut keşfedilebileceğini göz önünde bulundurma amacıyla Kâfiyeci tarafından adı konulmamış bir tarzdir.

Kısaca özetlemek gerekirse Kâfiyeci, tarihî bilginin imkânı, elde edilmesi ve bunun diğer bilgi edinme yollarıyla kıyası (benzerliklerin ve farklılıkların ortaya konması) hakkında fikirlerini serdetmiş; bunu ortaya koyarken de satır aralarında Kur’an temelli terminolojiyi dikkatle kullanarak meseleyi felsefe ve tedvîn çabası dolayısıyla usûl yolunda ele almış ve okuyucunun gözünde açıklığa kavuşturmak istemiştir.

